

“SABOTUL OJIZIN” ASARIDA IRSOLI MASAL SAN’ATI

Shokirov Firdavs Ne’matillo o’g’li,

Qo’qon universiteti Andijon filiali o’qituvchisi.

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v19iB.1845>

MAQOLA HAQIDA/ О СТАТЬЕ

Qabul qilindi: 2-oktabr 2026-yil

Tasdiqlandi: 5-oktabr 2026-yil

Jurnal soni: 19-B

Maqola raqami: 13

KALIT SO’ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

irsoli masal, irsoli masalayn, badiiy san’at, mumtoz she’riyat, maqol va matallar, hikmatli so’zlar

ANNOTATSIYA/ АННОТАЦИЯ

Ushbu ilmiy maqolada o’zbek mumtoz adabiyoti tarixida muhim o’rin egallagan badiiy san’atlardan biri — irsoli masalning nazariy asoslari, uning kelib chiqish tarixi, turlari hamda So’fi Olloyorning tasavvufiy-axloqiy yo’nalishdagi mashhur “Sabot ul-ojizin” asaridagi qo’llanish xususiyatlari atroflicha tadqiq etilgan. Muallif ishda dastlab irsoli masal san’atining lug’aviy va istilohiy ma’nosiga to’xtalib, mumtoz poetika manbalari (“Tarjimon ul-balog’a”, “Hadoiq us-sehr”, “Aruzi Humoyun”) hamda taniqli adabiyotshunos Yoqubjon Is’hoqovning “So’z san’ati so’zligi” asariga tayangan holda ilmiy ta’rif beradi. Irsoli masal — gapda yoki she’rda xalq maqollari, matallar va hikmatli so’zlarni muayyan badiiy maqsad yo’lida tamsil tarzida ishlatish san’ati ekanligi ochib beriladi.

Tadqiqotda mazkur poetik usulning qadimgi turkiy yodgorliklar (“Qutadg’u bilig”, “Hibat ul-haqoyiq”), shuningdek, mumtoz lirika namoyandalari Lutfiy, Atoiy va Alisher Navoiy ijodidagi taraqqiyot bosqichlari qiyosiy o’rganilgan. She’riyat tarixida maqol va hikmatli iboralarni qo’llashning uchta asosiy usuli (ishora vositalari orqali berish, hech qanday ishorasiz aynan keltirish hamda vazn talabiga ko’ra shaklini o’zgartirib ishlatish) mavjudligi aniq misollar bilan asoslab berilgan.

Maqolaning asosiy tahliliy qismi “Sabot ul-ojizin” asari matni asosida ochib berilgan bo’lib, unda irsoli masal namunalari son jihatidan ko’p bo’lmasa-da, har bir qo’llanilgan o’rin ulkan tarbiyaviy, falsafiy va axloqiy ahamiyat kasb etishi ko’rsatib o’tilgan. Xususan, hasadgo’ylikning salbiy oqibatlarini (“Chirog’ini, Haq yondurdi qo’ydi...”), ahdga vafosizlikning og’ir oqibati (“qusuqni qayta ichish” tamsili), botil yo’ldan adashganlarning xato tushunchalari hamda rostgo’ylikning ulug’vorligi kabi mavzular shoir tomonidan xalq maqollari va ulamolarning naqlari yordamida mahorat bilan ochib berilgan tahlil qilingan.

ABOUT THE PAPER

Accepted: 2 October 2026

Approved: 5 October 2026

Volume: 19-B

Paper number: 13

KEYWORDS

irsoli masal, irsoli masalayn, literary device, classical poetry, proverbs and sayings, words of wisdom

ANNOTATION

This scientific article thoroughly examines the theoretical foundations, historical development, types, and specific application features of irsoli masal (proverbial allusion) one of the most prominent poetic devices in the history of Uzbek classical literature within Sufi Allayar’s famous mystic-didactic work “Sabot ul-Ojizin”. First, the author defines the lexical and terminological meaning of irsoli masal, drawing upon classical poetics sources (“Tarjimon ul-Balogha”, “Hadoiq us-Sehr”, “Aruzi Humoyun”) and prominent scholar Yakubjon Ishakov’s “Dictionary of the Art of Words”. It is emphasized that irsoli masal is the art of utilizing folk proverbs, sayings, and words of wisdom in speech or poetry through metaphorical representation (tamsil) for a specific artistic purpose. The research comparatively studies the developmental stages of this poetic method in ancient Turkic literary monuments (“Kutadgu Bilig”, “Hibat ul-Haqayiq”) as well as in the works of classical lyrical masters such as Lutfi, Atai, and Alisher Navoi. Three main methods of applying proverbs and wise expressions in the history of poetry are substantiated with concrete examples: presenting them through explicit reference markers, quoting them verbatim without references, and adapting their form to meet the metrical requirements of poetry.

The main analytical part of the article focuses on the text of “Sabot ul-Ojizin”, demonstrating that although instances of irsoli masal are not overly numerous in the work, each utilized context carries profound educational, philosophical, and moral significance. In particular, the author analyzes how the poet skillfully employs folk proverbs and scholarly sayings to address themes such as the destructive consequences of envy (“Whose lamp God has kindled and placed...”), the gravity of breaking an oath (through the metaphor of “swallowing back vomit”), the erroneous notions of those straying onto false paths, and the nobility of truthfulness.

Kirish

Maqolamizga kirishidan oldin irsoli masal san’ati hususida to’xtalib o’tish lozim ko’rinadi. Buning uchun biz, avvalo, Yoqubjon Is’hoqov o’zining “So’z san’ati so’zligi” asarinida berilgan quyidagi ma’lumotlarni keltiramiz. Bu san’atning arabcha nomi irsol ul-masal fil-bayti. Biroq mumtoz poetikaga doir bir qator asarlarda irsoli masal (forsiy izofa) tarzida qayd etilgan.

She’riyatimiz tarixida juda ko’p ishlatiladigan bu san’at haqida poetikaga doir deyarli hamma asarlarda ma’lumot berilgan. Biroq uning ta’rifi masalasida ayrim tafovutlar uchraydi. Masalan “Tarjimon ul-balog’a”da; “Balog’at jumlasidan yana biri shuki, shoir baytda hikmat keltiradi va u masal (tamsil) yo’li bilan bo’ladi” deyilsa, “Hadoiq us-sehr”da: bu san’at shundan iboratki, shoir baytda mashhur bo’lgan timsol keltiradi deb tushintiradi. “Aruzi Humoyun”da: “Irsoli masal shundayki, shoir o’z she’rida

mashhur masalni keltiradi” deyilsa, “Jam’i muxtasar”da ta’rif berilmay, faqat misol tariqasida keltirilgan bayt va undagi irsoli masal izohlanadi.

“Ilmi bade’ dar zaboni forsiy»da berilgan ta’rif quyidagicha: “Irsoli masal shundayki, shoir gapda tamsil qilishga loyiq bo’lgan mashhur masal “Ki hikmatomuz ibora keltiriladi yoxud gap ravonligi jihatidan juda ma’qul tushib, zarbulmasalga aylanadi”.

Xullas, bu san’atning mohiyatini shunday izohlash mumkin: Irsoli masal gapda yoki she’rda maqol, matal va hikmatli so’zlarni muayyan maqsadda tamsil yo’li bilan ishlatish san’atidir.

Irsoli masal poetik san’at sifatida she’riyatimizning qadimgi namunalari ham uchraydi. “Qutadg’u bilig” va “Hibat ul-haqoyiq” singari mashhur obidalarda bu san’atning mahorat bilan ishlatilgan o’nlab namunalari ko’rish mumkin. Chunonchi, Ahmad Yugnakiy: “O’qigan va eshitganlarga foydali va yoqimli bo’lsin deb kitobimni nasihat va maqollar bilan bezadim”, deb yozadi.

Mazkur asarlardan keyin yuzaga kelgan nasriy va she’riy asarlar tarkibida ham bu san’at muhim poetik vosita sifatida ishlatilgan.

Adabiyotlar tahlili

Irsoli masal san’atining nazariy mohiyati, tarixiy taraqqiyoti va mumtoz she’riyatdagi badiiy-estetik vazifalari sharq poetikasi hamda o’zbek adabiyotshunosligiga oid manbalarda turli jihatlaridan yoritilgan. Mazkur san’atning shakllanishi va rivojlanishini o’rganishda, avvalo, mumtoz balog’at ilmiga oid risolalar muhim nazariy asos vazifasini bajaradi. Xususan, “Tarjimon ul-balog’a”, “Hadoiq us-sehr”, “Aruzi Humoyun” kabi manbalarda she’riy nutqda hikmatli so’z va mashhur masallardan foydalanishning badiiy xususiyatlariga e’tibor qaratilgan. Ushbu manbalarda irsoli masalga berilgan ta’riflar ayrim jihatlar bilan farqlansa-da, ularda xalq orasida mashhur bo’lgan hikmatli ifodalarni muayyan poetik maqsadga bo’ysundirish mazkur san’atning asosiy belgisi sifatida namoyon bo’ladi.

Irsoli masalning mumtoz poetikadagi o’rnini o’rganishda Atoullah Husayniyning “Badoyi’u-s-sanoyi” asari alohida ilmiy ahamiyatga ega. Ushbu manba Sharq she’riyatida qo’llanilgan badiiy vositalarni nazariy jihatdan o’rganish uchun muhim asoslardan biridir [4]. O’zbek adabiyotshunosligida esa Yoqubjon Is’hoqovning “So’z san’ati so’zligi” asari irsoli masalning mohiyatini izohlashda muhim o’rin tutadi. Olim mazkur san’atni she’riy yoki nasriy nutqda maqol, matal va hikmatli so’zlarni muayyan badiiy maqsadda tamsil sifatida qo’llash bilan bog’laydi. Shuningdek, irsoli masalning qadimgi turkiy adabiyot yodgorliklaridan boshlab mumtoz lirika namunaligacha bo’lgan rivojlanish jarayoniga oid ma’lumotlar uning o’zbek she’riyatidagi tarixiy ildizlarini anglash imkonini beradi [2]. Badiiy san’atlarning tasnifi va poetik vazifalariga oid tadqiqotlar ham mazkur mavzuning nazariy asoslarini belgilashda muhimdir. Jumladan, Anvar Hojiahmedovning “She’r san’atlarini bilasizmi?” asari [7], Zokirjon Mamajonovning “Mumtoz she’riy san’atlarining nazariy tasnifi” monografiyasi [5] hamda Salima Rustamiyning “Balog’at ilmi” darsligi [6] mumtoz she’riyatdagi badiiy ifoda vositalarini nazariy va tasnifiy jihatdan o’rganishda e’tiborga molik manbalardir. Mazkur tadqiqotlar asosida irsoli masalni boshqa ma’naviy san’atlar bilan bog’liq holda o’rib chiqish, uning fikrni dalillash, mazmunni obrazli ifodalash va badiiy ta’sirchanlikni kuchaytirishdagi vazifalarini aniqlash mumkin.

So’fi Olloyor ijodini o’rganishga bag’ishlangan manbalar orasida Rashid Zohidning “So’fi Olloyor. ‘Sabotul o’jizin’ sharhi. Ravoyihur Royhon” asari alohida ahamiyat kasb etadi [3]. Mazkur sharh “Sabot ul-o’jizin”ning diniy-ma’rifiy mazmunini tushunish va undagi axloqiy tushunchalarni izohlash uchun muhim manba hisoblanadi. Shuningdek, So’fi Olloyor ijodiga bag’ishlangan xalqaro ilmiy anjuman materiallari [9] shoir merosini adabiy-tarixiy va ilmiy nuqtayi nazardan o’rganish uchun qo’shimcha manbaviy asos yaratadi. Bunday tadqiqotlarga murojaat qilish “Sabot ul-

o’jizin”dagi hikmatli ifodalarning faqat mazmuniy emas, balki badiiy vazifalarini ham izohlash imkonini kengaytiradi. Irsoli masalning badiiy imkoniyatlari mumtoz turkiy adabiyot taraqqiyoti bilan uzviy bog’liqdir. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarlarida hikmatli so’zlar va pand-nasihatlarining qo’llanishi keyingi davr didaktik she’riyati uchun muhim an’anaviy asos bo’lib xizmat qilgan. Lutfiy va Atoiy lirikasida xalq maqollarining she’riy matnga singdirilishi badiiy ifodaning ta’sirchanligini oshirgan bo’lsa, Alisher Navoiy ijodida ushbu usul yanada takomillashgan. Bu adabiy an’ana So’fi Olloyor ijodida ham o’ziga xos tarzda davom ettiriladi. Biroq “Sabot ul-o’jizin”da maqol va hikmatli iboralar, avvalo, axloqiy-didaktik fikrni mustahkamlash, diniy-ma’rifiy tushunchalarni obrazli ifodalash hamda o’quvchiga ta’sir ko’rsatishga xizmat qiladi.

Ko’rib chiqilgan manbalar irsoli masal san’atining nazariy asoslarini, mumtoz she’riyatdagi tarixiy taraqqiyotini va badiiy vazifalarini o’rganish uchun muhim ilmiy zamin yaratadi. Ayni paytda “Sabot ul-o’jizin”dagi mazkur san’at namunalari matn xususiyatlarini, xalq maqollari bilan diniy-axloqiy hikmatlarning o’zaro munosabatini, shuningdek, irsoli masal va irsoli masalning asar mazmunini shakllantirishdagi vazifalarini aniq baytlar asosida tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Shu jihatdan mazkur tadqiqotda So’fi Olloyor she’riyatidagi irsoli masal namunalari ularning mazmuniy, badiiy va didaktik funksiyalari nuqtayi nazaridan o’rganiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda So’fi Olloyorning “Sabot ul-o’jizin” asarida qo’llanilgan irsoli masal san’atining badiiy xususiyatlari, mazmuniy vazifalari va axloqiy-didaktik mohiyatini aniqlash maqsadida tavsifiy-tahliliy, tarixiy-qiyosiy, kontekstual, semantik-funksional tahlil hamda tasniflash metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning asosiy manbasini “Sabot ul-o’jizin” asari matni tashkil etib, undagi xalq maqollari, matallar, hikmatli so’zlar va naql shaklidagi ifodalar irsoli masal san’atining nazariy mezonlari asosida o’rganildi.

Tarixiy-qiyosiy metod yordamida irsoli masal san’atining mumtoz turkiy adabiyotdagi shakllanishi va rivojlanish xususiyatlari ko’rib chiqildi. Xususan, “Qutadg’u bilig”, “Hibat ul-haqoyiq” kabi didaktik asarlar hamda Lutfiy, Atoiy va Alisher Navoiy she’riyatidagi maqol va hikmatli iboralardan foydalanish an’analari So’fi Olloyor ijodidagi mazkur badiiy usulning tarixiy-adabiy asoslarini yoritishda nazariy tayanch sifatida olindi.

Tavsifiy-tahliliy va tasniflash metodlari asosida asarda uchraydigan irsoli masal namunalari ularning she’riy matnda ifodalanish shakliga ko’ra o’rganildi. Bunda maqol yoki hikmatli iboraning “masaldur”, “derlar” kabi ishora vositalari orqali keltirilishi, hech qanday ishorasiz qo’llanishi hamda mazmuni saqlangan holda she’riy vazn va badiiy ifoda talablariga muvofiq o’zgartirilishi asosiy mezon sifatida belgilandi. Shuningdek, bir bayt tarkibida ikki maqol yoki hikmatli ifodaning qo’llanishi bilan yuzaga keladigan irsoli masal san’ati alohida tahlil qilindi.

Kontekstual va semantik-funksional tahlil orqali tanlangan baytlardagi maqol, matal va hikmatli ifodalarning matn mazmuni bilan aloqasi, ularning muallif g’oyasini ochib berishdagi o’rni hamda badiiy-estetik vazifalari aniqlandi. Jumladan, hasadning salbiy oqibatlari, ahdga vafo qilish, rostgo’ylik, yaxshilik va insoniy fazilatlarini ulug’lash bilan bog’liq baytlar tahlilga tortildi. Bunda irsoli masalning fikrni dalillash, axloqiy xulosani umumlashtirish, obrazlilikni kuchaytirish va o’quvchiga tarbiyaviy ta’sir ko’rsatish kabi funksiyalariga e’tibor qaratildi.

Tadqiqot davomida xalq maqollari va diniy-axloqiy hikmatlarning badiiy matndagi qo’llanish xususiyatlari ham inobatga olindi. Ularning mazmuniy mushtarakligi bilan bir qatorda, kelib chiqishi va ifodalanish usulidagi farqlarni ajratishga e’tibor berildi. Bu esa irsoli masal san’atining “Sabot ul-o’jizin”dagi badiiy vazifalarini asarning tasavvufiy-ma’rifiy yo’nalishi bilan bog’liq holda yoritish imkonini berdi.

Mazkur metodologik yondashuv So'fi Olloyor ijodida irsoli masalning oddiy badiiy bezak emas, balki axloqiy-didaktik mazmunni ifodalash, fikrning ishonarliligini oshirish va muallifning ma'rifiy qarashlarini o'quvchiga yetkazishga xizmat qiluvchi muhim poetik vosita sifatidagi xususiyatlarini ochib berishga qaratildi.

Natijalar

“Sabot-ul ojizin” asarida irsoli masal san'atiga namunalar u qadar ko'p emas. Vaholanki yo'q deb bo'lmaydi. Quyida bundan namunalar taqdim etiladi:

Hasud ettan kishi dunu dag'aldur,
Bu bir so'z xalq aro eski masaldur:
«Chirog'iniki, Haq yondurdi qo'ydi,
Ani kim «puf» dedi, soqoli kuydi». [1, 55-b.]

Bu baytlarda So'fi Olloyor hazratlari hasad hastaligining yomon oqibatlarini xalq orasida tarqalgan eski masal orqali tushuntirishga urinadi. Nasibadorlikni Alloh kimga loyiq topsa uni hech kim bu narsadan qaytarishga qodir bo'lmaydi. Bunga qaramasdan uni yo'q qilishga urinish esa halokatga sabab bo'lishi ayon haqiqat. Zero, Alloh yondirgan olovni o'chirishga chog'langan kimsa harakatlari bilan faqat o'zining soqolini kuydiradi xolos degan naqlni irsoli masal o'rniida qo'llaganini ko'rishimiz mumkin.

So'zin buzg'on kishi buzmasmu imyon,
U kimsa birla qilma ahdu paymon.
So'zin buzg'on kishini yaxshi erlar,
Qusib, qayta ani ichgancha, derlar. [1, 93-b.]

She'riyatimiz tarixida maqol, matal va hikmatli iboralarning poetik maqsad uchun ishlatilishida, asosan, uchta muhim xususiyat ko'zga tashlanadi:

1. Keltirilayotgan maqol yoki matalga “masaldur” yoki “masaldurkim” so'zi yordami bilan aniq ishora qilinadi yoxud keltirilayotgan gap yoki iboraning manbaiga “derlar”, “ayturlar” kabi vositalar bilan ishora qilinadi, uning xalq orasida ma'lum va mashhur ekanligi ta'kidlanadi.

2. Maqol yoki matal (hech qanday ishorasiz) aynan keltiriladi.

3. Maqol yoki matalning mazmuni saqlangan holda, uning shakli bir oz o'zgartiriladi yoxud she'riy vazn talabi bilan yangicha shaklda ifodalanadi.

Quyidagi misollarda ana shu har uchala holatni ko'rishimiz mumkin:

Ayoqingg'a tushar har lahza gesu,
Masaldurkim: charog' tubi qorong'u.
Tutarmen ko'zki, ko'rsam orazingni,
Ki derlar: oqqan oriqqa oqar su(v). (Lutfiy)

Yetti jon og'zimgakim, chiqmas uyidin ul hur,
Chiqmag'an jondin umid-ushbu masaldur mashhur.
Ey, ko'ngul, ishq ichra yo'q shohu gadog'a imtiyoz:
O't aro tengdur quruq yo o'l yog'ochning xirqati.
Ko'ngulni tuz, tilosang foyiz o'lsa tuz ma'ni,
Nedinki egri esa, egri ko'rguzur ko'zgu. (Navoiy)

Irsoli masalning chiroyli namunalarini hozirgi zamon o'zbek she'riyatida ham uchratish mumkin (biroq u qadar ko'p emas). Uning hozirgi paytda qo'llanishida ham yuqorida zikr etilgan uch xil usul mavjud.

Yonarmu arslon izidin, yigit so'zidan, deb
Maqol bordur, ajoyib gavhari bebaho so'z. (Habibiyy)

Ko'p nasihat tinglab Erkin qilmadi hech tarki ishq,
Bor masalkim: ish yurishmas, sohibi gar bo'lsa koj.
Sen-ku Zuhrosan falakda, intizoringman faqat,
Ne ajab, tolpinsa ko'nglim «Yo'q erur orzuda ayb».
Umrini oshiq hamisha o'tkazur orzu bilan.
“Oyning o'n beshi qorong'u, o'n beshi yog'du bilan”.
Agar baytda ikkita maqol, matal yoki hikmatli so'z ishlatilgan bo'lsa, u holda irsol ul-masalayn deyiladi.

Misol:

Bo'ldi bag'rim suv g'amingdin, yaxshilik qil-suvga sol;
Oxir, ey, gul xirman, albatta, har ekkan o'rora. (Atoiy)

Umuman, asrlar davomida she'riyatimiz uslubini bezab, unga o'ziga xos jilo bag'ishlab kelgan maqol, matal va

hikmatli iboralardan foydalanish san'ati-irsoli masal she'riyatimiz hozirgi bosqichida ham keng qo'llanishga loyiqdir. [2, 20–22 b.]

So'zini buzgan kimsaning iymoniga ham putur yetmasligiga kim kafil bo'ladi? Unday inson bilan ahdu paymon qilma. Yaxshilar ahli ahdini buzgan kishini qusuqni qayta ichkan, deydilar. So'zini buzgan insonni qusuqni qayta og'ziga olish degan naqlni ishlatgani uchun ham buni irsoli masal san'atiga namuna sifatida ko'rishimiz mumkin.

Qayu holatda bo'lsa ertav-u kech,
Xilofi hukmi mahbub etmagay hech.
Bu yo'lning barchasin tay qilg'on erlar,
Rizo bermak maqom a'losi, derlar. [1, 44-b.]

Qanday holda bo'lmasin ertayu kech hukmidan xilof maqbul emas. Bu yo'lni boshidan o'tkazgan er kishilar Allohning rizoligi maqomning a'losidir deydilar, mazmunidagi baytlarning so'ngi misrasini irsoli masalga namuna sifatida ko'rishimiz mumkin.

Ulug' yo'ldin adashqon necha beaql,
Qilur erlardin u yolg'onchilar naql:
«Kishi kim oshiqi diydori Haqdur,
Muhabbat ahli birlan hamsabaqdur.

Na hojat o'zgacha toatlar andin!»
Bo'lur yuzi qaro mundog' degandin. [1, 44-b.]

Ulug' yo'ldan (ya'ni Payg'ambarimiz sunnatidan) adashgan bir qancha beaql kimsalar er kishilardan yolg'on naql qilishlaricha:

– Haq ishq va muhabbati bilan ovvora bo'lgan kishilar bilan hamsuhbat, hamsaboq ekan, go'yo uning uchun boshqa toat-u ibodatlarining keragi yo'q.

Bunday deganning yuzi qaro bo'ladi. Bu baytlarda ham botil yo'lda yurgan, adashgan toifa kimsalarning keng tarqalgan yanglish tushunchalarini naql qilish orqali irsoli masal san'atidan foydalanib keltiradi.

Ba'zi o'rirlarda bir baytning o'zida ikki masal ya'ni irsoli masalayn holatida ham kelganligiga shohid bo'lamiz. Chunonchi, Hikoyati Ismoil alayhissalom bobida:

Qilich boshingga kelsa, ayma yolg'on,
O'lumdindur batlar, chunki uyolg'on. [1, 94-b.]

Baytda qilich boshiga kelsa ham yolg'on gapirma va uyat o'limdan qattiqdir naqlari shakli o'zgartirilgan holda kelganligiga shohid bo'lamiz.

Asarning Juvonmardlik nishoni bobi 105-sahifasida quyidagi bayt ham irsoli masalga namuna bo'ladi:

Otang yerdur, sanam yerdek qiliq qil,
Yomonlig' aylaganga yaxshilik qil. [1, 105-b.]

Baytda yomonlik qilganga yaxshilik qil, deya naql keltirilgan. Iymonning bayoni bobida ham bunga misol topishimiz mumkin:

Yana iymonda aydi ahli tahqiq:
“Xudodindur hidoyat birla tavfiq”.

Bunda muallif ahli ilmlar tamonidan keltirilgan qavlni baytida keltirish bilan irsoli masal san'atidan foydaladi. Bunga o'xshash misolni asarning boshqa bobi – Sahobayi kirom bayoni bobida ham uchratamiz:

Aimma – ahli sunnat kim edilar:
“Xatoyi mujtahid ma'fu” dedilar. [1, 19-b.]

Muhokama

“Sabot-ul ojizin” asarida irsoli masal san'atining qo'llanishini tahlil qilish So'fi Olloyor poetik mahoratining xalq og'zaki ijodi an'analari bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Shoir xalq orasida avloddan avlodga o'tib kelgan maqol, matal va hikmatli iboralardan foydalanish orqali diniy-axloqiy qarashlarni xalqning kundalik hayoti va ma'naviy tajribasiga yaqinlashtiradi. Shu jihatdan irsoli masal asarda nafaqat badiiy bezak, balki fikrni asoslash va o'quvchini muayyan xulosaga olib kelish vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Hasad mavzusiga bag'ishlangan baytlar bu xususiyatni yaqqol ko'rsatadi. “Chirog'iniki, Haq yondurdi qo'ydi, / Ani kim «puf» dedi, soqoli kuydi” misralarida chiroq obrazi orqali Alloh tomonidan berilgan ne'mat, uni o'chirishga uringan kishining kuygan soqoli orqali esa hasadgo'yning o'ziga zarar yetkazishi ifodalanadi. Bunda xalqona naqlning

obrazlilik xususiyati diniy mazmun bilan birlashib, axloqiy xulosaning ta'sirchanligini oshiradi. Demak, shoir xalq donishmandligidan foydalanib, mavhum axloqiy tushunchani aniq hayotiy manzara orqali anglatadi.

Va'daga vafo qilish masalasiga bag'ishlangan baytlarda esa irsoli masal insonlararo munosabatlar va axloqiy mas'uliyatni yoritishga xizmat qiladi. So'zida turmaslikning keskin qoralangani shoirning insoniy fazilatlar, xususan, rostgo'ylik va va'daga sodiqlikka alohida e'tibor qaratganini anglatadi. Xalqona ifodaning qo'llanishi fikrning oddiy bayonidan ko'ra kuchliroq ta'sir hosil qiladi, chunki unda uzoq yillik hayotiy tajriba va jamoaviy axloqiy baho mujassamlashgan.

Irsoli masalning Lutfiy va Navoiy ijodidagi namunalari bilan qiyosiy kuzatish ushbu san'atning mumtoz she'riyatdagi an'anaviy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Xalq maqoliga ochiq ishora qilish, uni bevosita keltirish yoki mazmunini she'riy shaklga moslashtirish kabi usullar shoirning badiiy maqsadiga bog'liq holda yuzaga chiqadi. So'fi Olloyor ijodida esa bu imkoniyatlar, avvalo, pand-nasihat ruhini kuchaytirish va axloqiy fikrni xalqona hikmatlar bilan mustahkamlashga yo'naltirilgan.

Hozirgi o'zbek she'riyatidagi misollar bilan qiyoslash irsoli masal san'atining tarixiy davomiyligini ko'rsatadi. Biroq uning mumtoz va zamonaviy she'riyatdagi vazifalarini mutlaqo bir xil deb baholash to'g'ri emas. Mumtoz didaktik she'riyatda maqol va matallar ko'pincha axloqiy xulosani asoslash hamda pand-nasihatni kuchaytirishga xizmat qilsa, zamonaviy she'riyatda ular lirik kechinma, obrazlar tizimi va individual badiiy uslub bilan ham bog'lanishi mumkin. Shuning uchun irsoli masalning vazifasini aniqlashda uning qo'llangan davri, janri va matnning umumiy mazmunini hisobga olish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Сўфи Оллоёр. Саботул-ожизин. – Тошкент: "Чўлпон" нашриёти, 1991.
2. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Zarqalam, 2006.
3. Рашид Зоҳид. Сўфи Оллоёр. "Саботул ожизин" шарҳи. Равойихур райҳон / – Тошкент: "Matbaachi", 2022
4. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ: (Аруз вази ва бадий воситалар ҳақида) Форс. А. Рустамов тарж. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981
5. Мамажонов З. Мумтоз шеърий санъатларнинг назарий таснифи (ўхшатиш асосидаги санъатлар): Монография. – Тошкент: Akademnashr, 2016.

Shuningdek, irsoli masal va irsol ul-masalayn tushunchalarini farqlash ham muhimdir. Bir baytda bitta maqol, matal yoki hikmatli ifodaning qo'llanishi irsoli masal san'atining namoyon bo'lishi sifatida qaralsa, ikki maqol yoki matalning birgalikda keltirilishi irsol ul-masalayn deb yuritiladi. Bunda faqat maqollar sonini aniqlash emas, balki ularning bayt mazmuniga qanday bog'langanini va o'zaro qanday munosabat hosil qilganini ham tahlil qilish lozim.

Umuman olganda, "Sabot-ul-ojizin" da irsoli masal san'ati xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyot o'rtasidagi uzviy aloqani namoyon etadi. So'fi Olloyor xalqona hikmatlarni diniy-axloqiy qarashlar bilan uyg'unlashtirish orqali asarning didaktik ta'sirchanligini oshiradi. Bu jihat irsoli masalni asarning badiiy-uslubiy xususiyatlarini, xalq donishmandligining she'riy tafakkurdagi ifodasini hamda shoirning axloqiy qarashlarini o'rganishda muhim tahlil obyekti sifatida baholashga asos beradi.

Xulosa

Xulosa o'rinda shuni ta'kidlash mumkinki, irsoli masal san'ati mumtoz adabiyotimizda xalq maqol, matal va hikmatli so'zlarini she'riyatda qo'llash orqali asar ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan. So'fi Olloyorning "Sabot ul-ojizin" asarida bu san'at namunalari garchi u qadar ko'p uchramasa-da, qo'llanilgan o'rinlarda chuqur axloqiy va ma'rifiy ma'noni ifodalaydi. Shoir hasad, ahdni buzish, botil yo'ldagilarning qilmishlari va rostgo'ylik kabi mavzularni yoritishda xalq masallaridan hamda ulamolarning naqlaridan mahorat bilan foydalangan. Ayrim o'rinlarda esa shoir bir baytning o'zida ikkita maqolni (irsoli masalayn) keltirib, asarning badiiy qimmatini yanada oshirgan. Umuman olganda, bu san'at hozirgi zamon she'riyatimizda ham o'z ahamiyatini yo'qotmay, keng qo'llanishga loyiqdir.

6. Salima Rustamiy. Balog'at ilmi darslik. Toshkent – 2023
7. Анвар Ҳожиҳмедов. Шеър санъатларини биласизми. "Шарқ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. Тошкент–2001
8. Суфи Аллабияр. Собэтел-гажизин (ФэритЯхин). ТаРИХ, 2002.
9. Сўфи Аллоҳёр. Халқаро илмий анжуман материаллари. Ал-Ҳудо-Моваро- уннаҳр, Техрон - Тошкент, 2005.